

ՆՈՐ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»-ի է. հատորին մէջ լոյս տեսաւ Յովսէփ փաշա Վարդանեանի նուիրուած մեր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը¹։ Անկէ ի վեր, անցած երկու տարիներուն, հնարաւոր դարձաւ նոր եւ յաւելեալ տեղեկութիւններ մէկտեղել յատկապէս անոր հրատարակած գիրքերուն մասին։ Աւելին՝ կարելի դարձաւ անձնապէս ծանօթանալ Յովսէփ Վարդանեանի ստորագրութիւնը կրող գիրքերէն շատերուն։ Ստորեւ տրուած ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւնները կու գան ամբողջացնելու՝ չօչափելի փաստարկումներով, առաջին ուսումնասիրութեան մէջ ըսուածները, եւ կամ սրբագրելու որոշ թիւրիմացութիւններ։

1. Պօշպօղազ Հիֆեայէսի, 1852, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 31 էջ։ Գիրքին ճշգրիտ ու ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝ Պօշպօղազ Պիր Ատէմ. Լափագանլըք Իլէ Հուսուլէ Կէլէն Ֆէմալըքլէրիմ Մուխթասար Ռիսալէսի։ Գիրքը շարուած է երկսիւնակ եւ ունի 31 երգի-ծանկար։ Լոյս տեսած է առանց հեղինակի անունին, ինչպէս՝ Ագապի վէպը։ 11-րդ էջին մէջ ակնարկութիւն մը կայ «Յակոր աղա»յի մը մասին։ Իսկ էջատակի ծանօթագրութիւնը կը յայտնէ. «Ագապի պատմութեան մէջ՝ Յակոր աղան Ագապի տուտուլին սիրահարն է»²։

2. Թարիխի Նաբօլէոն Պօնաբարթէ Իմբերաթորու Ահալիի Ֆրանսա, 1855-1856, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 2 հատոր։

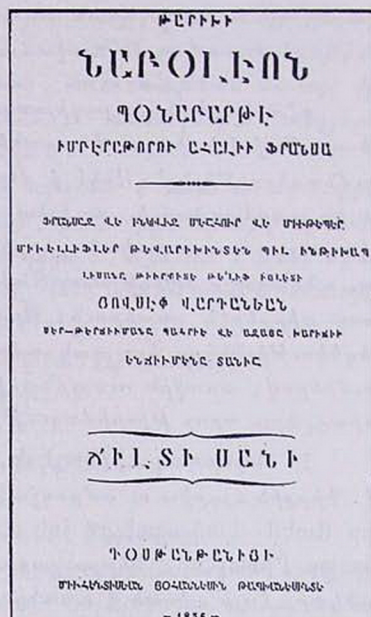
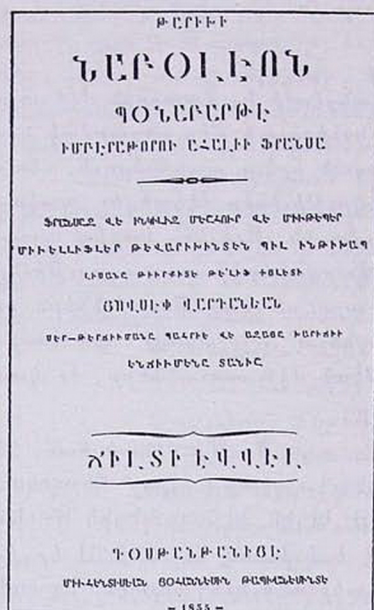
Պատմադրական-կենսագրական ընդարձակ այս գործին ծաւալին շուրջ, ինչպէս ծանօթ է, զանազան տեսակէտներ յայտնուած են։ Ստեղծուած է նաեւ չփոթ։ Հեղինակին սկզբնական ծրագրով՝ «Նաբօլէոնի պատմութիւնը բաղկացած պիտի ըլլար ընդամէնը ինն մասէ

1. Ժիրայր Դանիէլեան, Յովսէփ փաշա Վարդանեան՝ Ականաւոր Լրագրողն Ու Վերագրողը, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», է. հտոր., 1979, էջ 243-280։

2. Այս եւ յաջորդ մէջբերումներէն ոմանք քարգմանուած են հայատառ քեր-բերէնէ։

եւ կամ երեք հատորէ : Երեք մասը կամ առաջին հատորը տպուած եւ ցրուուած է» :

Բաւական յստակ է հեղինակին դրածը : Լոյս տեսած է առաջին հատորը, բաղկացած երեք զիրքերէ, որոնցմէ առաջինը 1854 թ.ի Դեկտեմբերի վերջին օրերուն, եւ միւս երկուքը՝ 1855 թ.ի ընթացքին, սակայն հատորը կը կրէ 1855 թ. : Նախորդ յօդուածով յայտնարեցուած ցանկին մէջ արդէն հեղինակը կը յայտնէր. «Երեք մասը մէկտեղ հատոր մը ազուր կազմած 100 զուրուշ» :

Թարիխի Նաքոլեմնի Դ. գիրքը լոյս կը տեսնէ 1856 թ.ի Ապրիլին : Սակայն բաժանորդներու սակաւութեան, եւ տնտեսական դժուարութիւններու պատճառով, հրատարակութիւնը շարունակելու ճամբուն վրայ հեղինակը ընկրկումներ կ'ունենայ : Այսպէս՝ որոշում կը կայացնէ, եւ իր թերթով կը յայտարարէ թէ պիտի շարունակէ գործը, սակայն այս անգամ, փոխանակ իւրաքանչիւրը երեք զիրքերէ բաղկացած երեք հատորներու, իւրաքանչիւրը չորս զիրքերէ բաղկացած՝ հազար էջանոց երկու հատորներով, որոնցմէ առաջինը կը համարէ մինչ այդ լոյս տեսած չորս զիրքերը :

Մեր նախորդ յօդուածին եզրակացութիւնը կ'ըլլար այն՝ որ մինչեւ 1857 թ.՝ հեղինակին Թէլէգրաֆ Էլէգրիք... հատորին լոյս ընծայման թուականը, Թարիխի Նաքոլեմնի երկասիրութեան ծրագրուած ինն մասերէն միայն չորսը լոյս տեսած են : Այս տեսակէտը

կը հիմնադրուէր զանազան աղբիւրներու վկայութեամբ, որոնց շարքին Յ. Վարդան փաշայի 1857 թ.ին լոյս տեսած գիրքին կոնակի կողքին զետեղուած «Նոյն հեղինակին ուրիշ տաճկերէն տպագրութիւնները» ներկայացնող ցանկը:

Աւելի ուշ սակայն, մեր տրամադրութեան տակ կ'ունենայինք Թարիխի Նաթուլէն-ի երկրորդ հատորը, որ կ'ընդգրկէ երկասիրութեան 5-8-րդ գիրքերը. անուանաթերթին վրայ՝ 1856 թ.: Ինչպէս նաեւ՝ Ա. հատորին առաջին երեք գիրքերը՝ 1855 թուակիր:

Ժամանակակից մամուլի էջերուն մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնները կը լուծեն հանելուկը, եւ կը բացայայտուի որ 1856 թուակիր հատորը բաղկացնող չորս գիրքերը լոյս տեսած են շատ աւելի ուշ, եւ կարեւոր ընդհատումներով:

Արդարեւ, 1858 թ.ի Ապրիլի 17 թուակիր «Մասիս» լրագիրը կը յայտարարէ. «Թարիխի Նաթուլէն Պոնաքարքէ Իմքէրաքօրու Ահալիի Ֆրանսա. Այս երեւելի աշխատասիրութեան հրատարակութիւնը ժամանակ մը ուշանալէն ետեւ վերստին սկսելով՝ հինգերորդ հատորը այս օրերս ելաւ: ...Այս հատորէն ետեւ ուրիշ չորս հատոր ալ կը մնայ, անոնք ալ ետեւէ ետեւ պիտի հրատարակվին»³:

Ինչպէս կը տեսնուի, 1856 թուակիր Բ. հատորին առաջին գիրքը, որ շարքին հինգերորդը կը հանդիսանայ, լոյս կը տեսնէ միայն 1858 թ.ի Ապրիլին: Նաեւ այն՝ որ տակաւին ինն հատոր ունենալու ծրագրերը չէ լքուած:

Ժամանակը կը թաւալի, եւ խոստացուած յաջորդ հատորները իրենց ժամադրութիւնը չեն յարգեր: Վեցերորդ գիրքը լոյս կը տեսնէ 1862 թ.ին: Նոյն տարուան Ապրիլի 4-ի համարով՝ կրկին «Մասիս» թերթը կը յայտարարէ, «Նոր Հրատարակութիւնը» խորագիրին տակ. «Մեծարդոյ Յ. Վարդան փաշային աշխատասիրած Նաթուլէն Ա. Կայսեր պատմութեան վեցերորդ եւ մեծ մասը այս շարքու հրատարակուեցաւ: Այսով՝ յիշեալ կարեւոր երկասիրութեան երկու երրորդ մասը ի լոյս ընծայուած կ'ըլլայ, եւ կը մնայ երրորդ եւ վերջին հատորին երեք մասը որ հետզհետէ մինչեւ քանի մը ամիս պիտի հրատարակուին թէ որ ընթերցասէր ազգայնոց կողմանէ պէտք եղածին չափ գնող գտնուի»⁴:

Այնպէս կը թուի թէ «Նաթուլէն»ը ընթերցողներու անմիջական գնահատութեան չ'արժանանար, եւ խոստացուած «վերջին հատորին երեք մասը» կրկին կ'ուշանայ: Աւելի ուշ՝ լոյս կը տեսնեն Է. եւ Ը. գիրքերը, որոնց էջաթիւերը կ'ըլլան շարունակութիւնը Ե. եւ Զ.

3. «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, է. տարի, Իւլ 325 (17 Ապրիլ, 1858), էջ 4:

4. Նոյնը, ԺԱ. տարի, Իւլ 530 (4 Ապրիլ, 1862), էջ 4:

գիրքերուն, եւ ապա՝ մէկ կողքի տակ մտնելով, կը կազմեն Թարիխի Նաթօլէոն-ի Բ. հատորը: Հատորին 766-րդ էջին տակ՝ «Խիթամը ձիւտի Սանի», այսինքն՝ վերջ Բ. հատորի: Որուն կը յաջորդէ «Ֆիհրիսթ»ը՝ բովանդակութիւնը կամ ցանկը (էջ 767-777):

Թարիխի Նաթօլէոն-ի ութ գիրքերուն բովանդակութիւնը կը ներկայանայ այսպէս.

ՃԻԼՏԻ ԷՎՎԷԼ [Առաջին հատոր]

Պիքիննի Գիթապ [Ա. գիրք]	— 1769-1798 թթ., էջ 1-212:
Իֆիննի Գիթապ [Բ. գիրք]	— 1798-1799 թթ., էջ 213-373:
Իւշիննի Գիթապ [Գ. գիրք]	— 1799-1800 թթ., էջ 374-452:
Տէօրտիննի Գիթապ [Դ. գիրք]	— 1800-1802 թթ. ⁵

ՃԻԼՏԻ ՍԱՆԻ [Երկրորդ հատոր]

Պէշիննի Գիթապ [Ե. գիրք]	— 1802-1805 թթ., էջ 5-150:
Ալթըննը Գիթապ [Զ. գիրք]	— 1805-1807 թթ., էջ 151-388:
Եւտիննի Գիթապ [Է. գիրք]	— 1807-1809 թթ., էջ 389-602:
Սէֆիգիննի Գիթապ [Ը. գիրք]	— 1809-1812 թթ., էջ 603-766:

3. Փարիզի Ժողովին Արձանագրութիւնները հատորին թրքերէն ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝ Բարիս Մէշվէրէթի Եախօս Միւլֆեալէմէ Մէնլիսին Եիքմի Տէօրթ Գըքա Մազալաքալարը, 1856, տպ. Յ. Միւհէտիսեան, 283 + [1] էջ: Ինչպէս կը տեսնուի անուանաթերթէն՝ թարգմանութիւն է՝ կատարուած Յ[ովսէփ] Վ[արդան-եան]ի կողմէ:

4. Շարգ Մուհարէպէսի Հիֆեայէսի, Երկու հատորով: Ա. հատորը՝ 1878, տպ. Անթուան Զէլիշ, Բ. հատորը՝ 1879, տպ. Պօղոս Քիրիլճեան, 356 էջ:

Բ. հատորը, որուն բովանդակութիւնը կը կազմեն 1877 թ.ի Յունիսի 15-էն Դեկտեմբերի 30-ի միջեւ տեղի ունեցած Անատոլուի ինչպէս եւ Բոսնիայի ճակատին կռիւները, եւն., լոյս տեսած է հեղինակին մասէն ետք: Անուանաթերթին վրայ՝ «Թէէլիֆի Սատէթլու Միւթէվէֆա Վարդան Պէյ» (հեղինակութիւն Ազնուամեծար Հանգուցեալ Վարդան Պէյի), իսկ յաջորդ էջին մէջ, հանդուցեալ հեղինակին նուիրուած բանաստեղծութիւն մը՝ Մ. Ս. Ք. ստորագրութեամբ: Ուրեմն՝ յետմահու հրատարակութիւն մը: Յ. Վարդանեան մահացած է 1879 թ.ի Մարտի 28-ին:

5. Ուրը գիրքերէն միայն այս մէկը հնարաւոր չեղաւ գտնել:

5. Ժիւսքէն Լօմպար անունով հրատարակութեան մը հեղինակութիւնը կամ թարգմանութիւնը՝ Վ. Զարդարեանի եւ Ա. Ալպօյաճեանի կողմէ վերագրուած է Յ. Վարդանեանի:

Այժմ կը պարզուի հետեւեալը. Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն անուն դրագէտին «Կէրտանլըգ Հիքեայէսի» (Մանեակի Պատմութիւն), մաս առ մաս լոյս տեսնելէ ետք Յ. Վարդանեանի «Րուզնամէի Մէճմուլայը Հաւատիս» լրագրին մէջ, 1870 թ.ին հրատարակ կ'ելլէ հատորի ձեւով: 1870 թ.ի Դեկտեմբերի 5-էն սկսեալ, «Մէճմուլայի Հաւատիս»ը ամիսներ շարունակ կը հրատարակէ հետեւեալ ծանուցումը. «Կէրտանլըգ Հիքեայէսի» Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն. Այսու հրատարակուող պատմութիւնները, մեր Րուզնամէներուն մէջ տպուած ըլլալով՝ այժմ կ'աղմուած՝ կը վաճառուի երկու քառորդ մէճիտիյէի՝ իւրաքանչիւրը»⁶:

Ուրեմն, հեղինակին ու երկին անուան յստակացումէն ետք, կարելի կը դառնայ ըսել, որ վերոյիշեալ դործին թարգմանութիւնը կը վերագրուի Յ. Վարդան փաշայի:

6. 1864 թ.-ին իր 22-ամեայ զաւակը կորսնցնելէն երկու տարիներ ետք, Յովսէփ Վարդանեան կը կորսնցնէ իր մայրը՝ Կէլինճիկճի Մարիամը, որ 1826 թ.-ին իր տաղանդաւոր զաւկին քայլերը առաջնորդած էր Վիեննայի Միթթարեաններու վանքը: Այս նոր սուգին առիթով՝ «Մասիս» կը գրէ. «Մէճմուլայի Հաւատիսի խմբագիր Վսեմ. Վարդան Փաշայի մայր մեծահամբաւ Կէլինճիկճի Մարիամ տիկինն անցեալներն իր մահկանացուն կնքելով, Վսեմ. Վարդան Փաշան՝ որդիական դորովագին զգացմամբ մը՝ անոր կենսագրութիւնը կը հրատարակէ Մէճմուլայի վերջին թիւերուն մէջ»⁷:

Ժամանակակիցներու եւ աւելի ուշ կատարուած վկայութիւններու համաձայն՝ Յ. Վարդանեան իր խմբագրած հայատառ թրքերէն թերթերուն մէջ նմանօրինակ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է: Սակայն, իր մօր նուիրուած կենսագրական յօդուածաշարքը կարեւորութիւն կը ներկայացնէ մանաւանդ հեղինակի կեանքին հետ առնչուող մանրամասնութիւնները բացայայտելու իմաստով:

Յովսէփ Վարդանեանի հեղինակած եւ հրատարակած դործերէն ոմանց շուրջ տրուած լուսարանութիւններն ու մանրամասնութիւնները անդամ մը եւս կը չեղտեն հեղինակային տարողութիւնը ԺԹ. դարու հայ լրագրութեան ու գրականութեան պայծառ անուններէն մէկուն:

6. «Մէճմուլայը Հաւատիս», 1870, քիւ 882 (5/17 Դեկտ., 1870):

7. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1866, քիւ 724 (22 Յունուար):